TA'LIM JARAYONIDA TOLERANT MUNOSABATLARNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK IMKONIYATLARI

Ilxamova Diana Ikromovna
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch
davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta'lim jarayonida o'quvchi va talabalarda tolerant munosabatlarni shakllantirishning pedagogik-psixologik imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot IMRAD (Kirish, Metodlar, Natijalar, Muhokama) tuzilishi asosida olib borilgan bo'lib, pedagogik tajriba doirasida 124 nafar respondent (62 nafar tajriba va 62 nafar nazorat guruhi) ishtirokida amalga oshirilgan. Ma'lumotlarni qayta ishlashda SPSS Statistics dasturi vositasida tavsiflovchi statistika, ishonchlilik tahlili (Kronbax alfa koeffitsienti), Styudent t-mezoni va Pirson korrelyatsiya tahlili qo'llanilgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, maxsus ishlab chiqilgan pedagogik-psixologik dastur (trening mashg'ulotlari, interfaol metodlar, loyihaviy va keys-texnologiyalar) tajriba guruhida tolerantlikning kognitiv, emotsional, xulq-atvor va kommunikativ komponentlari bo'yicha statistik jihatdan ahamiyatli o'sishni ta'minladi ($p<0,01$).

Kalit so'zlar: tolerantlik, tolerant munosabat, ta'lim jarayoni, pedagogik-psixologik shart-sharoit, o'zaro hurmat, ijtimoiy moslashuv, SPSS tahlili, pedagogik tajriba.

Abstract; The article analyzes the pedagogical and psychological opportunities for forming tolerant relations among learners within the educational process. The study follows the IMRAD structure and was conducted through a pedagogical experiment involving 124 respondents (62 in the experimental group and 62 in the control group). Data were processed in SPSS Statistics using descriptive statistics, reliability analysis (Cronbach's alpha), Student's t-test, and Pearson correlation analysis. The results demonstrate that a specially designed pedagogical-

psychological programme (training sessions, interactive methods, project- and case-based technologies) produced a statistically significant increase in the cognitive, emotional, behavioural and communicative components of tolerance in the experimental group ($p<0.01$).

Keywords: tolerance, tolerant relations, educational process, pedagogical-psychological conditions, mutual respect, social adaptation, SPSS analysis, pedagogical experiment.

KIRISH: Zamonaviy jamiyatning globallashuv, migratsion jarayonlarning kuchayishi va madaniy xilma-xillikning ortib borishi bilan tavsiflanuvchi rivojlanish bosqichida yosh avlodda tolerant munosabatlarni shakllantirish masalasi nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy-psixologik ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini isloh qilish borasida qabul qilingan me'yoriy-huquqiy hujjatlarda, jumladan, Xalq ta'limi tizimini yanada takomillashtirish konsepsiyasida va Kadrlar tayyorlash milliy dasturida shaxsning bag'rikenglik, o'zaro hurmat va muloqot madaniyatiga ega bo'lgan holda shakllanishi ustuvor vazifalar qatorida belgilangan.Tolerantlik muammosi psixologik-pedagogik fanda turlicha yondashuvlar asosida o'rganilgan. G.U. Soldatova tolerantlikni shaxsning ijtimoiy-psixologik xususiyati sifatida, boshqa madaniyat, e'tiqod, dunyoqarash vakillariga nisbatan ongli, faol munosabat sifatida talqin qiladi. B.Z. Vulfov "pedagogika tolerantnosti" tushunchasini ta'lim muhitida shaxslararo munosabatlarni insonparvarlashtirish mexanizmi sifatida ko'rib chiqadi. Vatanimiz olimlaridan R.Mavlonova, N.Egamberdiyeva, Sh.Kurbanov kabi tadqiqotchilarning ishlarida tolerantlikni shakllantirish milliy qadriyatlar, oilaviy tarbiya va ta'lim muassasasi hamkorligi kontekstida tahlil qilingan. Shu bilan birga, tolerant munosabatlarni shakllantirishning aniq pedagogik-psixologik mexanizmlarini eksperimental tekshirishga bag'ishlangan tadqiqotlar hamon yetarli emas, bu esa mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.Tadqiqotning ilmiy muammosi quyidagicha shakllantirildi: ta'lim jarayonida

tolerant munosabatlarni shakllantirishga qaratilgan maxsus pedagogik-psixologik ta'sir tizimi (trening, interfaol metodlar, loyihaviy faoliyat) qo'llanilganda o'quvchi/talabalarda tolerantlikning tarkibiy komponentlari (kognitiv, emotsional, xulq-atvor, kommunikativ) qanday dinamikada rivojlanadi va bu o'zgarish statistik jihatdan qay darajada ishonchli hisoblanadi?

Tadqiqotning maqsadi — ta'lim jarayonida tolerant munosabatlarni shakllantirishning pedagogik-psixologik imkoniyatlarini nazariy asoslash va eksperimental tekshirish, shu asosda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

1-tolerantlik va tolerant munosabat tushunchalarining psixologik-pedagogik mohiyatini nazariy tahlil qilish;

2-tolerantlikni diagnostika qilish uchun metodik vositalarni tanlash va moslashtirish;

3-tolerant munosabatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik-psixologik dasturni ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish;

4-tajriba natijalarini SPSS Statistics dasturi vositasida statistik tahlil qilish va talqin etish.

Tadqiqot gipotezasi: agar ta'lim jarayonida tolerant munosabatlarni shakllantirishga qaratilgan maxsus tashkil etilgan pedagogik-psixologik dastur (interfaol treninglar, keys-texnologiyalar, loyihaviy faoliyat, refleksiv suhbatlar) izchil qo'llanilsa, u holda o'quvchi/talabalarda tolerantlikning kognitiv, emotsional, xulq-atvor va kommunikativ komponentlari statistik jihatdan ahamiyatli darajada ($p<0,05$) yuqorilaydi.

METODOLOGIYA: Tadqiqot 2025–2026 o'quv yilida pedagogik tajriba shaklida uch bosqichda (aniqlovchi, shakllantiruvchi, nazorat) tashkil etildi. Tadqiqotda jami 124 nafar respondent (oliy ta'lim muassasasi talabalari, 18–22 yosh) ishtirok etdi. Respondentlar tasodifiy tanlanma asosida ikki teng guruhga ajratildi:

tajriba guruhi (TG, n=62) va nazorat guruhi (NG, n=62). Guruhlar boshlang'ich bosqichda jins, yosh va akademik ko'rsatkichlar bo'yicha statistik jihatdan bir-biriga teng ekanligi Mann–Uitni U-mezoni yordamida tasdiqlandi (p>0,05).

Diagnostika vositalari

____G.U. Soldatova va hamkorlarining "Ekspress-tolerantlik indeksi" so'rovnomasi (kognitiv, emotsional, xulq-atvor subshkalalari);

____E.Bogardus ijtimoiy masofa shkalasi (kommunikativ komponentni baholash uchun moslashtirilgan variant);

_____tadqiqot muallifi tomonidan ishlab chiqilgan "Ta'lim jarayonida tolerant munosabat" so'rovnomasi (24 ta savol, 5 balli Likert shkalasi).

Barcha o'lchov vositalarining ichki muvofiqligi (ishonchliligi) Kronbax alfa koeffitsienti orqali tekshirildi va qoniqarli darajada ekanligi aniqlandi (1-jadval).

Pedagogik-psixologik dastur

Tajriba guruhida 12 haftalik maxsus dastur amalga oshirildi. Dastur tarkibiga quyidagilar kiritildi: (1) ijtimoiy-psixologik treninglar (empatiya, faol tinglash, stereotiplarni yengish mashqlari); (2) keys-texnologiyalar asosida ziddiyatli vaziyatlarni tahlil qilish; (3) guruhli loyihalar va debatlar; (4) refleksiv suhbat va portfolio yuritish. Nazorat guruhida ta'lim jarayoni an'anaviy tartibda, qo'shimcha maxsus ta'sirsiz davom ettirildi.

Statistik tahlil

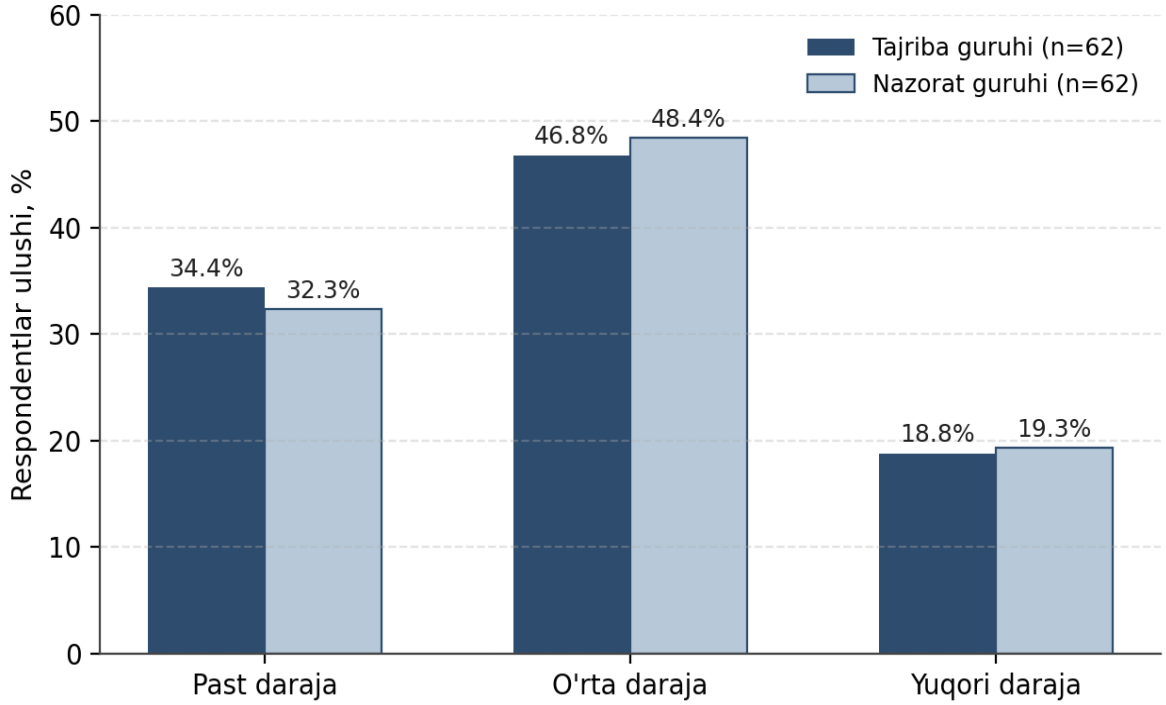
To'plangan ma'lumotlar IBM SPSS Statistics dasturi (26-versiya) vositasida qayta ishlandi. Qo'llanilgan statistik protseduralar: tavsiflovchi statistika (o'rtacha qiymat — M, standart chetlanish — SD), normal taqsimotni tekshirish uchun Kolmogorov–Smirnov mezoni, guruhlararo farqlarni aniqlash uchun mustaqil namunalar uchun Styudent t-mezoni (Independent Samples t-test), guruh ichidagi dinamikani baholash uchun bog'liq namunalar uchun t-mezon (Paired Samples t-test), o'zgaruvchilar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun Pirson korrelyatsiya koeffitsienti

(r) va ta'sir kattaligini baholash uchun Koen d ko'rsatkichi. Statistik ahamiyatlilik darajasi p<0,05 sifatida qabul qilindi.

NATIJALAR: Aniqlovchi bosqichda o'tkazilgan dastlabki diagnostika natijalari tajriba va nazorat guruhlari o'rtasida tolerantlik darajalari bo'yicha statistik jihatdan ahamiyatli farq mavjud emasligini ko'rsatdi (t=0,41; df=122;

p=0,682), bu esa guruhlarning boshlang'ich holati bo'yicha teng ekanligini tasdiqlaydi (1-diagramma).

1-diagramma. Tajriba boshlanishida tolerantlik darajalari taqsimoti (aniqlovchi bosqich, N=124)

1-diagramma. Tajriba boshlanishida tolerantlik darajalarining taqsimlanishi (N=124)

So'rovnoma vositalarining ichki muvofiqligi yuqori ko'rsatkichlarni namoyon etdi (1-jadval), bu keyingi statistik protseduralarni qo'llash imkonini berdi.

1-jadval. So'rovnoma subshkalalarining ishonchlilik ko'rsatkichlari (Kronbax alfa)

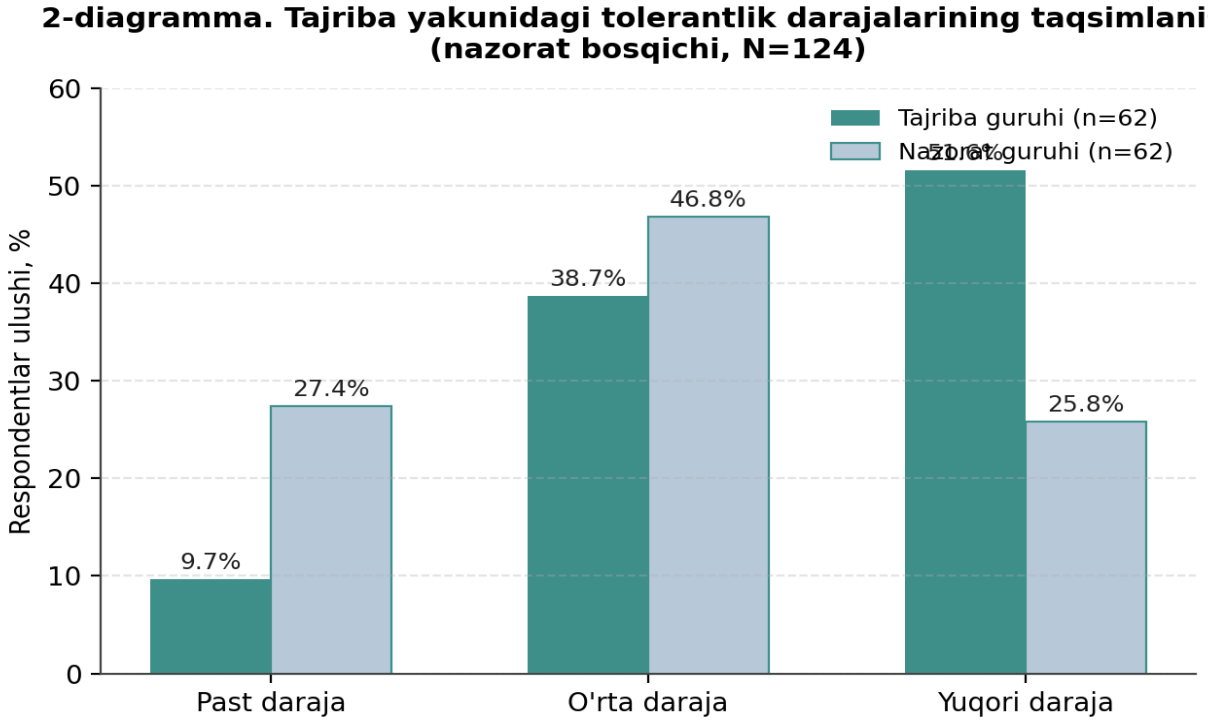
Subshkala	Savollar soni	Kronbax alfa (α)

Subshkala	Savollar soni	Kronbax alfa (α)
Kognitiv komponent	6	0,81
Emotsional komponent	6	0,78
Xulq-atvor komponenti	6	0,84
Kommunikativ komponent	6	0,79
Umumiy so'rovnoma (24 savol)	24	0,89

2-jadval. Namunaning ijtimoiy-demografik tavsifi

Ko'rsatkich	Tajriba guruhi (n=62)	Nazorat guruhi (n=62)
O'g'il bolalar	27 (43,5%)	29 (46,8%)
Qiz bolalar	35 (56,5%)	33 (53,2%)
O'rtacha yosh (M±SD)	19,4±1,2	19,6±1,1
O'rtacha akademik ko'rsatkich (GPA)	3,42±0,38	3,39±0,41

12 haftalik pedagogik-psixologik dastur amalga oshirilgandan so'ng o'tkazilgan yakuniy diagnostika tajriba guruhida sezilarli ijobiy dinamikani qayd etdi: yuqori tolerantlik darajasiga ega respondentlar ulushi 18,8%dan 51,6%gacha ortdi, past daraja esa 34,4%dan 9,7%gacha kamaydi. Nazorat guruhida o'zgarishlar nisbatan sezilarli emas edi (2-diagramma).

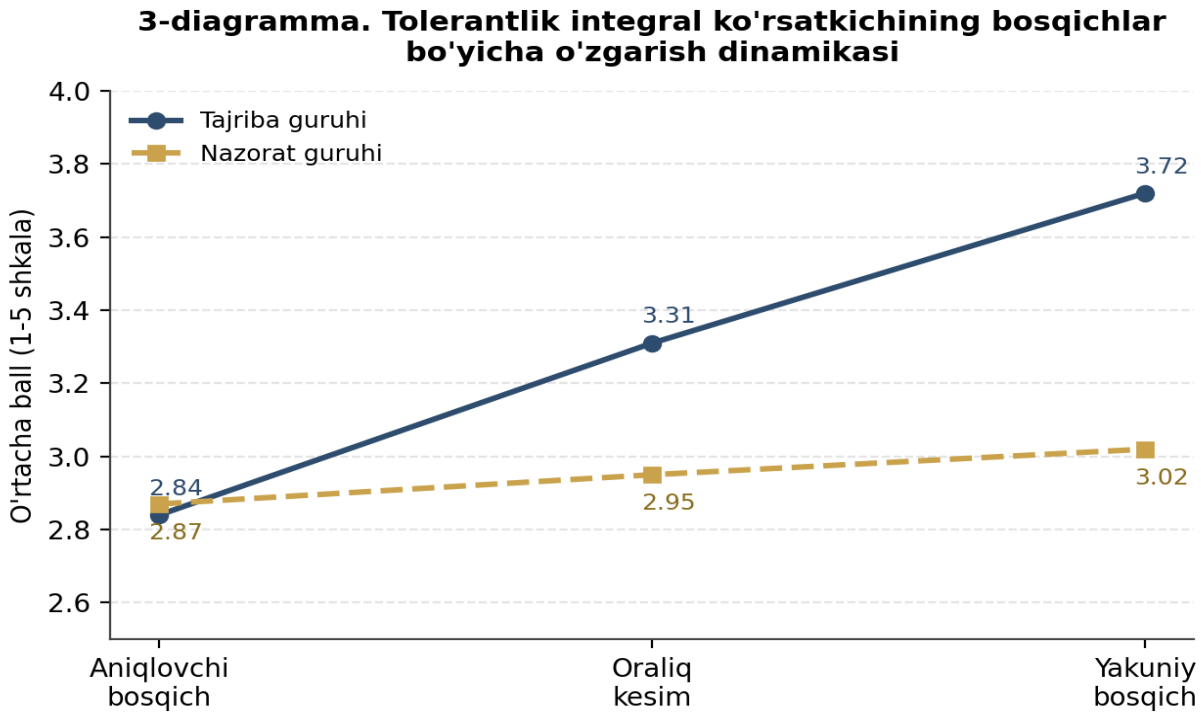
2-diagramma. Tajriba yakunidagi tolerantlik darajalarining taqsimlanishi (N=124)

Tavsiflovchi statistika natijalari 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval. Tolerantlik komponentlari bo'yicha tavsiflovchi statistika (M±SD, 5 balli shkala)

Komponent	TG (oldin) M±SD	TG (keyin) M±SD	NG (oldin) M±SD	NG (keyin) M±SD
Kognitiv	2,91±0,52	3,68±0,44	2,89±0,55	3,05±0,49
Emotsional	2,78±0,49	3,54±0,47	2,81±0,51	2,93±0,50
Xulq-atvor	2,85±0,55	3,81±0,41	2,88±0,53	3,02±0,52
Kommunikativ	2,80±0,50	3,77±0,45	2,83±0,52	2,99±0,48
Integral ko'rsatkich	2,84±0,46	3,72±0,38	2,87±0,47	3,02±0,44

3-diagramma. Integral ko'rsatkichning bosqichlar bo'yicha o'zgarish dinamikasi

r uchun Styudent t-mezoni natijalari tajriba guruhida integral ko'rsatkich bo'yicha statistik jihatdan yuqori ishonchli o'sishni tasdiqladi (t=14,27; df=61; p<0,001), bunda ta'sir kattaligi (Koen d=1,86) "juda katta" darajaga to'g'ri keladi. Nazorat guruhida ham o'zgarish statistik jihatdan ahamiyatli chiqdi (p=0,046), biroq ta'sir kattaligi ancha past (d=0,26), bu tabiiy rivojlanish omili bilan izohlanadi. Yakuniy bosqichda guruhlararo farq yuqori ishonchlilik darajasida qayd etildi (t=8,63; df=122; p<0,001) (4-jadval).

4-jadval. Styudent t-mezoni natijalari

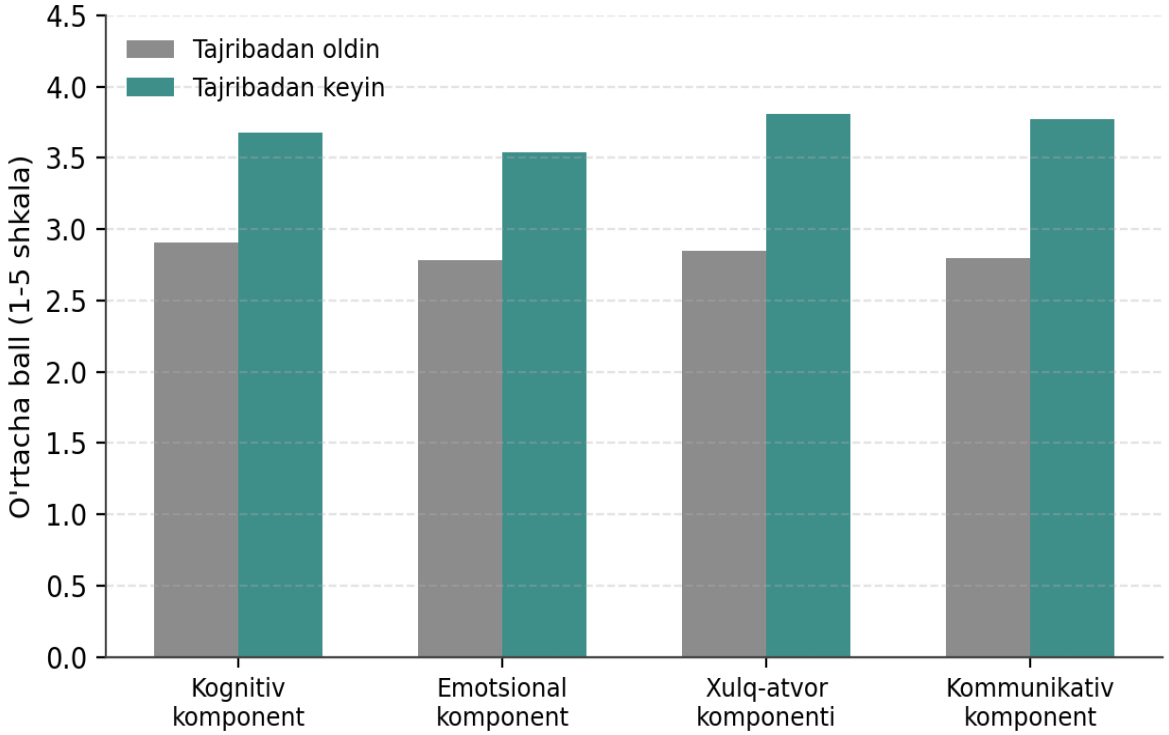
Taqqoslash	t-qiymat	erkinlik darajasi (df)	p-qiymat	Koen d
TG: oldin – keyin (bog'liq namunalar)	14,27	61	p<0,001	1,86
NG: oldin – keyin (bog'liq	2,04	61	p=0,046	0,26

Taqqoslash	t-qiymat	erkinlik darajasi (df)	p-qiymat	Koen d
namunalar)				
TG va NG: yakuniy bosqich (mustaqil namunalar)	8,63	122	p<0,001	1,10
TG va NG: boshlang'ich bosqich (mustaqil namunalar)	0,41	122	p=0,682	0,05

Tolerantlikning tarkibiy komponentlari kesimida eng yuqori o'sish xulq-atvor komponentida (2,85dan 3,81gacha, Δ=0,96) va kommunikativ komponentda (2,80dan 3,77gacha, Δ=0,97) qayd etildi, bu interfaol va loyihaviy metodlarning amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga yo'naltirilganligi bilan bog'liq (4-diagramma).

Pirson korrelyatsiya

4-diagramma. Tolerantlikning tarkibiy komponentlari bo'yicha tajriba guruhidagi o'zgarishlar (n=62)

tahlili tolerantlikning barcha komponentlari o'rtasida ijobiy va statistik jihatdan ahamiyatli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi, eng kuchli bog'liqlik xulq-atvor va kommunikativ komponentlar o'rtasida qayd etildi ($r=0,66$; $p<0,01$). Bundan tashqari, integral tolerantlik ko'rsatkichi bilan akademik ko'rsatkich (GPA) o'rtasida o'rtacha kuchdagi ijobiy bog'liqlik aniqlandi ($r=0,33$; $p<0,05$) (5-jadval).

5-jadval. Tolerantlik komponentlari o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlik (Pirson r)

Komponentlar juftligi	Pirson r	p-qiymat
Kognitiv ↔ Emotsional	0,58	p<0,01
Kognitiv ↔ Xulq-atvor	0,49	p<0,01
Emotsional ↔ Kommunikativ	0,61	p<0,01
Xulq-atvor ↔ Kommunikativ	0,66	p<0,01

Komponentlar juftligi	Pirson r	p-qiymat
Integral ko'rsatkich ↔ Akademik ko'rsatkich (GPA)	0,33	p<0,05

MUHOKAMA: Olingan natijalar tadqiqot gipotezasini to'liq tasdiqladi: ta'lim jarayonida maxsus tashkil etilgan pedagogik-psixologik dastur tolerant munosabatlarning barcha tarkibiy komponentlarini statistik jihatdan ahamiyatli darajada rivojlantirishga xizmat qildi. Bu natija G.U. Soldatovaning tolerantlik ko'p komponentli, dinamik hodisa ekanligi va u maqsadli pedagogik ta'sir ostida rivojlanishi mumkinligi haqidagi nazariy qarashlarini amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Xulq-atvor va kommunikativ komponentlarda kuzatilgan eng yuqori o'sish shuni ko'rsatadiki, tolerantlikni faqat nazariy bilim berish orqali emas, balki amaliy mashqlar, o'zaro muloqot va real hayotiy vaziyatlarni modellashtirish orqali samaraliroq shakllantirish mumkin. Bu xulosa B.Z. Vulfovning "pedagogika tolerantnosti amaliy faoliyat orqali shakllanadi" degan tezisi bilan uyg'unlashadi.

Nazorat guruhida ham kuzatilgan kichik, ammo statistik jihatdan ahamiyatli o'sish (d=0,26) tabiiy ijtimoiylashuv va ta'lim muhitining umumiy tarbiyaviy ta'siri bilan izohlanishi mumkin, biroq bu o'sish maxsus dastur ta'sirida erishilgan natijadan sezilarli darajada past bo'lib qoldi (d=1,86), bu esa maqsadli pedagogik-psixologik ta'sirning ustunligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Integral tolerantlik ko'rsatkichi bilan akademik ko'rsatkich o'rtasidagi o'rtacha bog'liqlik (r=0,33) tolerant munosabatlarning nafaqat ijtimoiy-psixologik, balki o'quv faoliyati samaradorligiga ham bilvosita ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ko'rsatadi — bu masala kelgusi tadqiqotlar uchun alohida yo'nalish bo'lishi mumkin.

Tadqiqotning cheklovlari sifatida namunaning bitta ta'lim muassasasi doirasida shakllantirilganligi, shuningdek, o'z-o'zini baholashga asoslangan so'rovnoma metodining subyektivlik xavfini keltirib chiqarishi mumkinligini ta'kidlash lozim.

Kelgusi tadqiqotlarda namunani kengaytirish, uzoq muddatli kuzatuv (longitud dizayn) va ekspert baholash metodlarini qo'shimcha qo'llash tavsiya etiladi.

XULOSA:O'tkazilgan tadqiqot ta'lim jarayonida tolerant munosabatlarni shakllantirishning muhim pedagogik-psixologik imkoniyatlari mavjudligini eksperimental tarzda tasdiqladi. Maxsus ishlab chiqilgan dastur — treninglar, keys-texnologiyalar, loyihaviy faoliyat va refleksiv suhbatlarning uyg'unlashtirilgan qo'llanilishi natijasida tajriba guruhida tolerantlikning barcha komponentlari bo'yicha statistik jihatdan ahamiyatli ($p<0,001$) va amaliy jihatdan katta ta'sirli (Koen $d=1,86$) ijobiy dinamika qayd etildi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1.ta'lim muassasalari o'quv rejasiga tolerantlikni rivojlantirishga qaratilgan interfaol trening modullarini kiritish;

2.pedagog va psixologlarning hamkorlikdagi faoliyatini kuchaytirish, monitoring tizimini yo'lga qo'yish;

3.tolerantlik darajasini davriy ravishda SPSS asosida statistik monitoring qilib borish va natijalarga ko'ra dasturni moslashtirish;

4.kommunikativ va xulq-atvor komponentlariga alohida e'tibor qaratuvchi amaliy mashg'ulotlar hajmini oshirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Soldatova G.U. Psixologiya tolerantnosti: mohiyati, diagnostikasi, rivojlantirish yo'llari. — Moskva: Smysl, 2018.

2. Vulfov B.Z. Pedagogika tolerantnosti // Pedagogika. — 2019. — №3. — B. 12–18.

3. Mavlonova R.A., Egamberdiyeva N.M. Bag'rikenglik pedagogikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 2021.

4. Kurbanov Sh.T. Talabalarda tolerant munosabatlarni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari: ped. fan. b-ch. diss. — Toshkent, 2020.

5. Field A. Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics. 5th ed. — London: SAGE Publications, 2018.

6. UNESCO. Declaration of Principles on Tolerance. — Paris: UNESCO, 1995.

7. Асмолов А.Г. Толерантность: от утопии к реальности // На пути к толерантному сознанию. — Москва: Смысл, 2000. — С. 4–7.

8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xalq ta'limi tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. — Toshkent, 2022.